

RECENSIES

DE DOOD VAN DE GOD VAN DE FILOSOFEN
EN DE DOOD VAN DE GOD VAN DE BIJBEL

De god van de filosofen en de God van de bijbel, Het christelijk godsbeeld in discussie, onder redactie van H.M. Vroom, (Met bijdragen van H.J. Adriaanse, L.J. van den Brom, Th. de Boer, J. van der Hoeven, P.H.A.I. Jonkers, B.H. Vedder, H.M. Vroom), Zoetermeer, Meinema & Deurne, Denis 1991, 174 blz., 550 Bfr. ISBN 90-211-3563-9

Met de bundel *De God van de filosofen en de God van de bijbel* heeft het debat rondom het godsbegrip en de rationaliteit van het christelijk geloof, zoals dat in 1989 door Theo de Boer geopend is, een tamelijk voorspelbaar vervolg gekregen. Nadat deze nieuwe bundel in een eerste hoofdstuk bij monde van de redacteur, H. Vroom, iedere opponent afzonderlijk introduceert, en vervolgens het essay van De Boer in een zevental hoofdstukken met evenzoveel reacties confronteert, repliceert De Boer op die reacties in een achtste en laatste hoofdstuk met een nawoord.

1. Van belang in dit nawoord acht ik met name enkele opmerkingen van De Boer over de werkwijze die hij gevolgd had in zijn *De God van de filosofen en de God van Pascal* (voor een bespreking van dit essay, zie mijn : *Levinas, God en het denken*, in : "De Uil van Minerva", 7 [1990-1991], blz. 169-192). In het nawoord lezen we : "Ik laat [...] niet de werkelijkheid, het zijn, buiten beschouwing door de splitsing van zijn en zin. Ik zet het zijn een moment tussen haakjes en concentreer mij op de zinvraag. Daarna keert (net als in de fenomenologie van Husserl) het zijn weer terug maar nu onder een ander voorteken" (147). Hetzelfde anders : "[...] Ik hanteer die nieuwe zin als hypothese; ik schort de geldigheid er dus van op. Ik vraag wat ik van de werkelijkheid kan begrijpen als ik hiervan uitga. Daarmee aanvaard ik het risico van de toetsing, want zou die speurtocht niets opleveren, dan heb ik geen reden om te geloven wat ik geloof" (149). En : "Om zo'n gesprek [=het door opponent Vroom in hoofdstuk VII bepleite gesprek met de andere godsdiensten, J.A.] aan te gaan, is er geen twijfel aan het eigen standpunt nodig — dan zou het zijn inzet verliezen — maar wel wat Husserl 'epoché' noemde" (158). Zo blijkt constructie bepaald niet zonder effect in gang gezet en gemobiliseerd te kunnen worden door destructie : de constructie van de in het essay aanvankelijk nog slechts hypothetisch vooronderstelde 'God van Pascal' (die verwoord wordt in het 'kleine verhaal'), kan met verve geopponeerd worden aan de destructie van de gedurende heel dit essay zo sterk mogelijk gemaakte 'God van de filosofen' (die verwoord wordt in de 'grote verhalen'). Dezelfde werkwijze, nu geresumeerd in De Boers eigen, fenomenologische vocabulaire : zin en zijn kunnen (en van Husserls program van de fenomenologische reductie had De Boer geleerd : moeten) radikaal worden uiteengehaald, zonder dat de rationaliteit van het

zijn zelf daar ook maar een moment schade van ondervindt, ja, wil de rationaliteit van het zijn überhaupt aan de dag kunnen treden. Of, in nog weer andere termen : opponeer het axioma, waar je van uitgaat, aan de hypothetische formulering van het volstreckte tegendeel daarvan, voer vervolgens het hypothetisch karakter van die hypothese zo consequent mogelijk door, totdat dat onmogelijk nog langer volgehouden kan worden en het dwingend karakter van je axioma zichzelf ontegenzeggelijk opdringt, en ontde tusslotte je axioma (je 'leidraad', 147) van zijn hypothetische sluier, om de axiomatische waarheid van dat axioma voluit voor het voetlicht te laten treden. Of, nog weer anders, en nu aan de hand van de taal : betuig je eerbied voor het object van jouw reflectie, dóór het uitspreken van dit object zo lang mogelijk uit te stellen, de taal tegenover dit object zich zo ver mogelijk in zichzelf terug te laten nemen (hier bewijst de mystiek, of, bij de Boer, de poëzie aan de filosofie goede diensten), totdat de onbekendheid, afwezigheid of weerbarstigheid van dit object niet langer weersproken kán worden. — In alle genoemde varianten is sprake van één en dezelfde cirkel of cirkelbeweging, ongeacht of er nu gerept wordt van 'fenomenologische zakelijkheid', van 'wetenschapstheoretische deugdelijkheid' of van 'rhetorische listigheid'. Niet alleen is deze cirkel volgens sommige hedendaagse filosofen in de wijsbegeerte zelf geheel op zijn plaats, daarnaast zou hij volgens die filosofen — waartoe blijkbaar ook De Boer zich rekent — ook (en uiteindelijk eens !) door de theologie eigen gemaakt moeten worden. Wat blijft er zo nog over van het verschil tussen De Boer en, bijvoorbeeld, de door De Boer altijd weer zo graag verguisde theoloog Wolfhart Pannenberg ? Beiden doen toch niets anders dan het christelijk geloof bevragen op precies die rationele spanwijdte, die zijzelf allebei van tevoren allang als antwoord — en dan uiteraard als hypothetisch antwoord — in dit geloof gestopt, of liever in dit geloof verstopt hadden ? De vraag, of de theologie werkelijk ook maar iets met deze cirkel zou kunnen aanvangen, is voor zowel De Boer als Pannenberg al beantwoord, nog voor hij gesteld is.

2. Of met het vervolg van het door De Boer opgestarte debat, *De God van de filosofie en de God van de bijbel*, in deze situatie enige verandering optreedt ? Dat valt alleszins te betwijfelen. Voorzover ik kan nagaan, laten alle opponenten de bovengenoemde werkwijze zelf totaal onbesproken. Zo somt Vedder in zijn bijdrage wel een hele reeks wijsgerige resp. hermeneutische cirkels op (41-42), maar de zojuist genoemde laat hij onberoerd. En Adriaanse signaleert weliswaar de paradox dat, als je eenmaal de metafysiek als een 'groot verhaal' in je ontwerp van een narratieve theologie aanvaard hebt, je daarmee ook de notie 'verhaal' zelf gedifferentieerd hebt (79 en 94-95), maar de reikwijdte binnen de taal, waarin deze zich èn tot een groot èn tot een klein verhaal, èn tot begrip èn tot metafoor kan ontplooien, blijft onbevraagd. De vragen beperken zich tot achtereenvolgens : (Hoofdstuk II, Van der Hoeven) het ontbreken van een positieve invulling van de noties schepping, redding en zin (waarbij Van der Hoeven tevens De Boers essay zakelijk resumeert : 20-28); (Hoofdstuk III, Vedder) het uiteenvallen resp. het uiteenhalen van de congruentie van zijn en zin (waartegenover De Boer in zijn repliek terecht de ondenkbaarheid van de zin van de mens, en, in samenhang daarmee, de externiteit van de zin verdedigt : 148-149); (Hoofdstuk IV, Jonkers) de vereniging van de mogelijkheden voor een hedendaagse wijsgerige Godsarticulatie, waaraan gekoppeld de identificatie van de metafysiek met één van haar feitelijke gestalten (met name 63-66 en 68-70; waarbij Jonkers de enige opponent is die ingaat op de doeltreffendheid van de diagnose van De Boer als

geheel); (Hoofdstuk V, Adriaanse) de gelijkschakeling van achtereenvolgens de metafysiek met haar theologische gestalte, van alle ervaring met 'openbaring', van elk feit met de eventuele 'onvermoede betekenis' van dat feit, van het verhaal met het vertoog en van het kendomein van de filosofie met dat van de theologie (95-98); (Hoofdstuk VI, Van den Brom) de wederzijdse uitsluiting van goddelijke almacht en menselijke zelfstandigheid (99-113) en tenslotte (Hoofdstuk VII, Vroom) de spanning tussen de pluraliteit in verhalen en verhaaltradities enerzijds en het ene licht, dat van de christelijke openbaring over die pluraliteit valt, anderzijds (114-131).

...Of na dit alles ook *geloof* gehecht moet worden aan die God, die de — uiteraard door de restructie heengegane — filosofische constructie opgeleverd heeft? Of de dood van de God van de filosofen wel werkelijk afgewenteld zou kunnen worden met behulp van een filosofische constructie, met behulp van een filosofische hypothese? Of met zo'n constructie of hypothese daadwerkelijk de *dood van God*, en niet veeleer een (tot eindeloze opschorting bereidwillige) *hypothese van de dood van God* voorbijgestreefd wordt? Allemaal vragen... waarbij minstens dit vast staat, dat in heel deze situatie de theologie, in tegenstelling tot de filosofie, aanzienlijk machtelozer staat. In tegenstelling tot de filosofie kán de theologie de dood van God eenvoudigweg niet voorbijstreven, ja, zij kan de dood van God nog niet eens voorbij willen streven, omdat zij die niet in een hypothese kán vangen, op straffe haar eigen historische oorsprong en daarmee de toegankelijkheid van haar thema geweld aan te doen. Anders de filosofie! Zij blijkt telkens weer opnieuw, en ook niet zonder vrucht, tot datgene in staat te zijn waar de theologie nooit en te nimmer toe bij machte zal zijn: zich van haar eigen oorsprong emanciperen. Het had toch althans één verdienste van dit debat en zijn vervolg geweest kunnen zijn, als het deze onmacht van de theologie had blootgelegd.

Jos AUGUSTUS

OVER DE VRIENDSCHAP

Marcus Tullius Cicero, *Over vriendschap*. Baarn. Ambo & Schoten, Westland, 1990, 88 blz., gebonden, 595 Bfr. ISBN 90 263 1053 6

Voor 'Ambo-klassiek' vertaalde W.A.M. Peters Cicero's *Laelius vel de amicitia*; deze vertaling is tevens van een instructieve inleiding en van ruim honderd aantekeningen voorzien. Verder vinden we in een appendix nog een paar korte fragmenten over het zelfde thema van de vriendschap uit *De finibus bonorum et malorum* (I, XX, 65-70 en II, XXIV-XXVII 78-85).

Cicero's tekst dateert uit de laatste jaren van zijn leven, toen hij zich na een rijke en bewogen politieke loopbaan had terug getrokken om zich — grotendeels — aan de wijsbegeerte te wijden. *Over vriendschap* heeft de vorm van een fictieve dialoog